

УДК: 636

Качкынбаев Н., а.и.к.,
Орозбаев Б.С., а.и.к., доценти,
Чортонбаев Т.Дж., а.и.д., КУАУ,

Гиссар тукумундагы койлорду өстүрүүнүн өзгөчөлүктөрү

Кыргыз Республикасы тоолуу аймакта жайгашкан агрардык багыттагы өлкө. Кыргызстан негизинен айыл чарбасына багытталган, анын ичинен да мал чарбачылыгы өзгөчө орунду ээлейт.

Ал эми төмөндө биз сөз кылып, макала жазып жаткан тармак – бул кой чарбачылыгы.

Койдун кунардуулугу көп багыттуу: алар жүн, эт, май, тери берет. Биринчи кезекте кой менен байланыштуусу кездеме даярдоо үчүн сырьё өндүрүлөт.

Койлор уяң, жарым уяң, кылчык жана жарым кылчык жүндүү тукумуна бөлүнүшөт. Ал эми кылчык жүндүү кой чарбачылыгы эт - май, эт - жүн жана эт – жүн - сүт багытындагы болуп бөлүштүрүлөт.

Эт-май (куйруктуу) койлор башка койлордон жогорку эт-май кунардуулугу менен айрымаланат. Айрым тукумдагы койлор (мисалы, гиссар тукумундагы) 160-170 кг тирүүлөй салмакта 30 кг чейин май берет, куйругунун салмагы 18-20 кг жетет. Дене – түзүлүшү чымыр конституцияда болот. Жүнүнүн сапаты төмөн, себеби кылчык жүндүү.

Койлор 10-15 жыл, айрым убакта 20 жана андан көп жыл жашашат. Баардык үй жаныбарларынын ичинен эң бир өзүн-өзү коргой албаган түрлөрдүн бири. Алар үчүн өзгөчө коркунучтуу бул карышкыр. Ошол эле убакта койлор абдан ишенчээк жана жоош болушат. Койлор баө болгондуктан, аларды жайытка айдоодо дайыма алдында текелер же серкелер баштап жүрөт.

Ургаачы козулар 5-7 айлык жашында эле жыныстык жетилүүсү башталат. Бирок чарбалык жетилүүсү болуп 12-20 айлык жашы эсептелет, алар чоң койлордун 60-70% салмагына жеткенде, ошол убакта ургаачы козулар «плод» алып жүрүүгө жөндөмдүү болот.

Жаңы туулган козулардын салмагы тукумуна карата 3-5 кг болот. Солуктардын бооз убагы 145-160 күнгө созулат.

Чоң кочкорлордун тирүүлөй салмагы тукумунун өзгөчөлүгүнө жараша 40-180 кг, солуктар – 30 – 110 кг болот. Жылына уяң жүндүү койдон 5-10 кг, жарым уяң жүндүү койдон – 3- 6 кг, кылчык жүндүү койдон – 1 – 4 кг жүн кыркылып алынат.

Жалал-Абад облусунун Сузак районуна караштуу Барпы айылдык округунда 2001-жылдан бери «Тагай Тилек» асыл тукум кой өстүрүү чарбасында гиссар тукумундагы койлор өстүрүлүп жатат. Аталган чарбаны жергиликтүү тургун, жеке фермер Тагаев Өскөнбай жетектеп келет. Жеке фермер болуп иш баштаганда, ал алгач жергиликтүү тукумдагы 300 баш кой кармаган. Кой чарбасынын кирешесин арттыруу максатында жергиликтүү койлорду гиссар тукумундагы койлорго айландыруу үчүн 2001 –жылдан баштап Өзбекстан, Тажикстан Республикаларынан 14 баш гиссар тукумундагы кочкорлорду сатып алып келип, чарбада селекциялык иш-чараларды жүргүзгөн. Жергиликтүү койлордун асыл тукумдуулугун жогорулатууда Жалал-Абад Айылдык Консультациялык Кызматынын мал чарба адистери селекциялык иш-чараларга жакындан көмөк көрсөтүшкөн.

Аткарылган селекциялык иш-чаралардын жайынтыгында 2004-жылдан тартып гиссар тукумундагы козу кочкорлорду, токтуларды Кыргыз Республикасынын кой чарбасы менен алектенген фермерлерине сатуу менен гиссар койлорду өлкөнүн аймагына жайылтууга чоң

салым кошуп келет. Бүгүнкү күндө «Тагай Тилек» асыл тукум кой чарбасында 600 баш асыл тукум гиссар тукумундагы койлор өстүрүлүп жатат.

Ар кандай эле өндүрүштүн натыйжалуулугу – башкы максат болгондой, кой чарбасында да анын кирешелүү тармак экени зор мааниге ээ. Ошондуктан кой чарбасын максаттуу кармоо, башкача айтканда, койлордун эт же жүн багытындагы, же болбосо териси баалуу тукумун жаратып, отор кармоо абзел. Биздин шартта гиссар асыл тукум койлорду кармоо жакшы натыйжасын берүү менен пайдалуу тармакка айланып бара жатат.

Азыркы убакта асыл тукум кой чарбасын, же өздүк короосундагы койлордун гиссар тукумуна айландырууга алектенген адамдардын саны күндөн-күнгө көбөйүүдө.

Гиссар кою - эт багытындагы жандык, көлөмү чоң, салмагы оор, кардары көп, базарга өтүмдүү. Базар баасы жергиликтүү койлордон 2-3 эсе кымбат. Гиссар койунун артыкчылыгы мына ушунда экендиги талашсыз. «Тагай Тилек» асыл тукум кой чарбасындагы козу кочкорлорду, токтуларды, алдыңкы солуктарды Кыргыз Республикасынын дээрлик бардык облустарынан келип сатып алып кетип жатышат.

Бул багытта Жалал-Абад Айылдык консультациялык кызматы, ЖАМУ жана алардын мал чарба адистери, окмуштуулары менен биргеликте бир нече жолу «Көргөзмө - аукциондор» өткөрүлүп, телевидение, радио, газета-журналдар аркылуу рекламаланып, эл журтка белгилүү болуп калды.

Гиссар тукумундагы койлордун башка жергиликтүү койлордон айырмачылыгы – булар тез арыктап кетпей чыдамдуу келет, бирок жергиликтүү тукумдагы койлорго караганда тоютту көбүрөөк жейт.

Ал эми козулары туулгандан эле чыйрагыраак болот, андай эле нары-бери чуркай бербейт. Жайытта бир кылка жайылып, тойгондо жатып, оттогусу келсе туруп, кыймылы жайыраак болот. Ушул мүнөзү менен жергиликтүү башка тукумдагы койлордон айырмаланып турат.

Июль айынын акырында, августка жетпей эркек козуларды отордон бөлүшөт, бирок эркек козуларды биттетпейт (кастрация кылбайт), анткени айрым асыл тукум кочкор боло турган козулар биттелип (кастрация болуп) калуу коркунучу бар. Июль айынын акыркы же августтун башында эркек козуларды жайлоодон чөлгө алып түшүшөт да, кочкорго коюла тургандарын тандап алып, калганын келишим баада кардарларга сатышат.

Апрель айынын 15-числорунда кочкорлорду бөлүшөт, ал эми октябрь айынан кочкорлорду койлорго кошушат 300 солук койго 18 кочкор кошулат. Отордогу төл 5 – марттан, ал эми массалуу түрдө 10 – марттан башталат. Кыштан койлор эттүү чыкса, эгиздери көбүрөөк болот, орточо эсеп менен жүзүнөн 110 – дон козу алышат.

Гиссар тукумундагы койлор үчүн бул жакшы көрсөткүч. Жазгы төлдүн артыкчылыгы – төл берекелүү болот. Кышкы төл тоютка коромжулуу келет. Жазгы төлдө кой талаага эрте чыгат, буту менен басып жүрүп, эркин болот. Март, апрель айларында – койлорду эрте менен саат 6 га калбай жайытка алып чыгат. Жайытка эрте чыккан кой эрте тоюнуп жуушап жатат, эс алат, кайра туруп оттойт. Койчу күнү бою койду көзөмөлдөп жүрөт, койлорду өз эркине коет, тоюп жатканда жатат, турганда турат. Ошол боюнча койлор кеч каш карайганда оторго келет. Эрте жазда койлор жакшы тоюнбагандыктан түнкүсүн да жайылат. Түнкүсүн саат 00³⁰ -1⁰⁰ лерде кой өзү козголот, от жегиси келет, кой түнкүсүн да жайылат. Негизгиси – кой өзү эркин болушу жана каалагандай тоюнуусу керек.

Отордогу койлор күнү-түнү багылуусу зарыл, ансыз кой максаттагыдай семирбейт, андай бакпаса койдон эч ким пайда ала албайт. Койду түштө жаткырганда шамалдуурак жерге таштап жаткыруу пайдалуу. Жайытка чыгаргандабы же жайыттан кайткандабы, деги эле жайытта дагы, койду тез же кууп айдабаш керек. Айрыкча койлор тойгондо койлорду төмөн

карай кууп айдаганда кой жинигип калат, андай болгондо койду айлап семиртип баккандын кажети жок.

Койду жайлоого айдоо жана жайлоодон айдап келүү – бир чоң маанилүү маселе. Жайлоого айдаганда, сөзсүз, койдун алдына бир кишини коюп, койдун жүрүшүн ылдамдатпай, жай айдаш керек. Жайлоого жетүү – койго үч күндүк жол болсо, аны 10 күнгө созуу керек, жайлоодон кайра кайтуу деле ошондой убакытка созулуусу зарыл. Негизги, эттенип бараткан кой, андан кайтпашы керек.

Койду бооз кезинде жакшы багуу керек. Жакшы бакса, төлдү дагы жакшы берет. Кой семиз болсо сүттүү да болот, козу сүткө тоюнат, эрте жетилет. Кой арык болсо, сүт чыкпаса, козуга колдо сүт берүүнүн кажети жок, уйдун сүтү жагымсыз келет, ал козудан жакшы кой чыкпайт.

Кышкысын гиссар койлорго жем-чөп азыраак эле берилет, көбүнчө тулаңга айдап кайтарышат. Ал эми койлорго жемди январь айынын 10- числорунан баштап, кышкы чилдеде, катуу суук башталганда бере башташат. Жем кочкорлорго башка, солуктарга башка берилет. Кочкорлорго күнжара, кебек аралаштырып орточо 1 килограммдан, солуктарга 300-500 граммдан берилет. Төлдөгөндөн кийин солуктарга 600 г өлчөмүндө аралашма жем берилип турат. Койго жемди дайыма эртең менен берүү керек, кечинде жем берсе, койлор түштөн кийин от жебей, жемди эңсей берет.

Асыл тукум кой чарбасында ар жылы төлдүн эсебинен койлор жаңыланып турат. Эгер 300дөй козу алынса ошондон тандап туруп жүздөй козуну төлгө алып калат, калгандары сатылат.

Ар кайсыл жерлерден келип фермерлер гиссар козу кочкорлорду, токтуларды сатып алып кетип турушат. Калган айрымдарын базарга да сатышат. Өткөн жылдары тандамал козу кочкорлордун ичинен 8 миң сомго сатылгандары да болду. Калгандары 6-7 миң сомдон сатылганы маалым.

Ал эми козу-токтулардын алды 6 миң сомго сатылган. Жөнөкөй жергиликтүү козу-кочкорлор, токтулар ошол эле учурда 2,5 – 3 миң сомдун тегерегинде сатылган.

Жыйынтыктап айтканда, гиссар койдун пайдалуулугу, кирешеси туурасында сөз кылсак, эгер 300 козудан 100 козу сатылса, ар бир орто эсеп менен төмөнкү эле бааны алганда, 4000 сомдон сатылса, жалпы чыгашасы 2000 сомдон деп эсептесек, кой баккан фермерге 100 козудан 200 миң сом таза киреше калат. Ал деген фермердин үй бүлөсүнө, жылдык чыгымдарына жетип, ашып да калат дегенди көрсөтүп турат.